

Een introductie van Groninger wederopbouw en naoorlogse architectuur

Marieke van der Heide

Inleiding

De binnenstad van Groningen werd tijdens de bevrijding in april 1945 door geallieerde artillerie onder vuur genomen. Met name de panden aan de noord- en oostzijde van de Grote Markt kregen het zwaar te verduren en gingen in vlammen op. In totaal werden circa tweehonderd percelen door het oorlogsgeweld getroffen, waaronder een aantal grotere enclaves zoals rond de Grote Markt en de Stoeldraaijerstraat (afb. 1). De noodzakelijke wederopbouw van de verloren panden kwam vanaf 1948 stapsgewijs op gang. Gestuurd door de woningnood werd tegelijkertijd begonnen met een grootschalige stadsuitbreiding en bouwproductie. Dit leidde enerzijds tot de voltooiing van de wijken die reeds voor de oorlog in aanbouw waren en anderzijds tot de totstandkoming van zeven nieuwe wijken. De architectonische en stedenbouwkundige stappen uit de Groninger wederopbouwperiode worden in relatie tot de rest van Nederland enigszins 'afwachter' genoemd. Toch zijn er enkele innovatieve ontwikkelingen in Groningen begonnen die van invloed zijn geweest op de nationale woningbouwproductie¹.

Afb. 1. Oorlogsschade rond de Grote Markt, 1948. Foto: P. Boonstra, collectie Dienst RO/EZ.

1. Jansen, 2001.

Aan de hand van verschillende thema's zal in dit artikel de aandacht worden gevestigd op enkele architectonische en bouwkundige ontwikkelingen die de Groninger wederopbouwperiode hebben vormgegeven.

Afb. 2. De noordzijde van de Grote Markt in aanbouw, circa 1954. Foto: collectie Veeger, Dienst RO/EZ.

Wederopbouw van de binnenstad

Direct na de oorlog stelde burgemeester P.W.J.H. Cort van der Linden een adviescommissie in voor het maken van een wederopbouwplan voor de binnenstad. Prof.ir. M.J. Granpré Molière, architect-stedenbouwkundige en vertegenwoordiger van de Delftse School, kreeg met zijn assistent ir. C. Pouderoyen supervisie over het ontwerp. De ontwikkeling van het wederopbouwplan verliep moeizaam, met name ten aanzien van de inrichting van de Grote Markt. Granpré Molière pleitte voor een radicale breuk met de vooroorlogse functie van de Grote Markt als centrum van detailhandel. Hij had een plein voor ogen dat door middel van een nieuwe ruimtelijke structuur uiting kon geven aan een meer culturele bestemming². Zijn ontwerpen werden onder druk van politieke meningsverschillen en door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg herhaaldelijk ingeperkt en uiteindelijk door het ministerie van Wederopbouw afgewezen. In 1949 gaf Granpré Molière zijn opdracht aan de gemeenteraad terug. De nieuwe supervisiecommissie had een ontwerpvisie die beter aansloot bij de principiële opstelling van de lokale linkse politiek die de functie van de Grote Markt met name zag als een centrum van detailhandel en bestuur³. In plaats van de ontwikkeling van een integraal stedenbouwkundig plan werden kleinere ingrepen uitgevoerd zoals de teruglegging van de rooilijn aan de oostzijde van de Grote Markt en de verbreding van de toegang van de Ebbingestraat. Er is sprake van vernieuwing op architectonisch vlak door de aanleg van moderne winkelpanden ter plekke van door oorlogsgeweld verwoeste gebouwen.

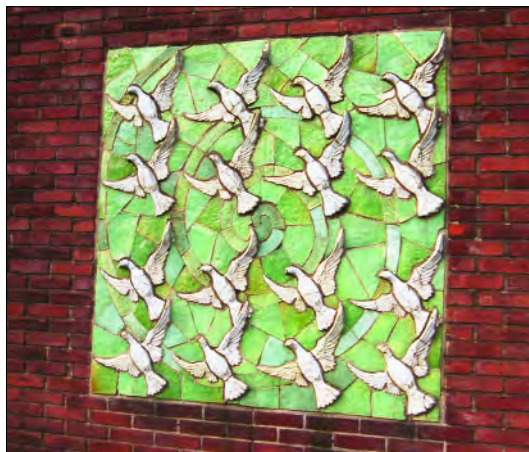
2. Wagenaar 1991, 58-64.

2. Wagenaar 1991.
3. Ibidem, 43-48.

Afb. 3. De furnituurenzaak van de Fa. Slinger, circa 1954. Dit pand was een van de eerste gebouwen in de binnenstad die na de oorlog werd herbouwd. Foto: collectie Veeger, Dienst RO/EZ.

De meeste wederopbouwpanen in de binnenstad zijn gebouwd in de periode 1953-1956. Voorbeelden zijn te vinden aan de Grote Markt, de Guldenstraat, de Stoeldraaiersstraat, de westzijde van de Oude Ebbingestraat en het Hereplein. De bouwpraktijk richtte zich in de eerste wederopbouwjaren meer op regelgeving en beleid dan op het ontwikkelen van een nieuwe architectonische vormtaal. De gebouwen uit deze eerste periode getuigen dan ook van een pragmatische architectuur waarin ambachtelijke en traditionele Delftse School-elementen werden gecombineerd met moderne bouwmethoden en materialen, zogenaamde 'shake hands'-architectuur. De wederopbouwpanen zijn echter allesbehalve eenvormig. De verschillende ontwerpen geven een goed beeld van de ontwerpvoorvattingen waarbinnen de architecten invulling hebben proberen te geven aan de wederopbouwgedachte (afb. 2). De ontwerpen voor het voormalige bonthuis Vopel aan de Grote Markt 6 (architecten J.H. Emck en H. Salomonson, 1953) en het voormalige warenhuis voor porselein en aardewerk Geubels aan de Guldenstraat 20-22 (architect A. van Deel) geven door de toepassing van een gewapend betonconstructie, afwijkende gevelbekleding en een niet-traditionele gevelopbouw, blijk van een architectonische en bouwkundige vernieuwing. Andere architecten

Afb. 4. 'Een vlucht vogels', ceramisch kunstwerk van Anno Smith aan de Van Iddekingeweg ter hoogte van het kruispunt met de Verlengde Hereweg in Helpman. Foto: Marieke van der Heide, collectie Dienst RO/EZ.

grepen terug naar meer aan de Delftse School gerelateerde traditionele vormmidelen met baksteengevels en een klassieke gevelopbouw. Een voorbeeld hiervan is het zakenpand van de Fa. Slinger aan de Oude Ebbingestraat 20/Rode Weeshuisstraat 1-5 (architect H.J. van Wissen, 1952-'53) (afb. 3).

Stadsuitbreiding

Een ander belangrijk onderdeel van de wederopbouwopgave was de volkshuisvesting. De stadsuitbreiding was op basis van het Algemeen Plan van Uitbreiding (H.P. Berlage en H.P.J. Schut, 1928-1938/'40) al voor de Tweede Wereldoorlog van start gegaan. Tijdens de oorlogsjaren werd de voortgang van deze stadsuitbreiding stilgelegd. De woningnood was na de bevrijding daarom enorm toegenomen. In het meerjarenplan van het Rijk werd vastgesteld dat in de periode 1950-'58 landelijk circa 465 000 woningen gebouwd zouden moeten worden om de heersende woningnood en de verwachte bevolkingsgroei te kunnen opvangen⁴. Van dat aantal zouden 195 000 als duplexwoningen worden uitgevoerd. Dit type woning kon door de toepassing van speciale voorzieningen tijdelijk twee gezinnen huisvesten. Om de woningnood in Groningen op te vangen, werd het doel gesteld 20 000 woningen te bouwen. In 1952 werd verwacht dat Groningen in het jaar 2000 ruim 184 000 inwoners zou tellen. Deze verwachtingen zijn later in het Structuurplan van 1961 nog eens bijgesteld tot een totaal van 220 000 inwoners in 1980⁵!

Ook werd begonnen met de ontwikkeling van vernieuwingen ten aanzien van de wijk en de woning. De 'wijkgedachte', gericht op de zelfstandigheid van de wijk ten opzichte van de stad, de sociale betekenis van de woongemeenschap en een gedifferentieerde bevolkingsopbouw leidde tot een nieuwe stedenbouwkundige opbouw van wijken. Ten aanzien van het bouwblok werd een nieuw verkavelingstype geïntroduceerd, namelijk het 'open bouwblok' of 'stempel' genoemd. Door verschillende woningtypen voor de diverse bevolkingsgroepen (zoals ouderen, gezinnen en alleenstaande jongeren) in één bouwblok te groeperen, werd een gedifferentieerde wooneenheid gerealiseerd. Deze eenheid kon door de gehele wijk worden herhaald als stempels. Op het vlak van de woning werd geëxperimenteerd met gezamenlijke (was)voorzieningen, centrale verwarming en een efficiënte indeling van de woning met een optimale lichttoevoer.

De woningproductie had een trage start door het tekort aan bouwmaterialen en vakmensen. Bovendien kreeg de bouw van bedrijfspanden en het herstel van bestaande panden de eerste jaren prioriteit boven woningbouw⁶. De stadsuitbreiding kwam vanaf 1948 op gang en resulteerde in een enorme bouwproductie. Dit proces werd geleid door vaste samenwerkingsverbanden van gemeenten, woningbouwcorporaties en institutionele beleggers. Meer dan in de rest van Nederland waren het in Groningen de woningbouwcorporaties die het leeuwendeel van de woningproductie tot stand brachten. De gemeentelijke instelling Centraal Woningbeheer hield zich veelal bezig met de sanering van krotwoningen in de binnenstad. Vanwege het algemeen belang van de woningproductie kregen de drie openbare woningbouwcorporaties Volkshuisvesting, Gruno en Groningen

4. Fortuyn 1983.

5. Zie het rapport van de commissie bebouwingshoogte Groningen en de Provinciale Dienst van Groningen, maart 1952.

6. Siraa 1989, 67.

de meeste bouw mogelijkheden toegewezen. Christelijke verenigingen hadden meer moeite met het verkrijgen van opdrachten van de lokale sociaal-democratische politiek. De woningbouwcorporaties hadden meestal een vast samenwerkingsverband met een specifieke architect.

De architectuur van de woningbouw stond begin jaren vijftig van de vorige eeuw geheel in het teken van de verbetering van de efficiëntie van de bouwproductie door middel van systeembouw en standaardisatie van de woningtypologie. De onvermijdelijke monotonie van de bouwblokken werd enigszins doorbroken door de toepassing van ceramische kunstobjecten en -tableaus. De Groninger ceramist Anno Smith heeft veel naoorlogse woningbouw met figuratieve tegeltableaus en objecten versierd, met name in de West-Indische Buurt en de Rivierenbuurt (afb. 4). Naast woningbouw werd kunst ook veelvuldig in openbare gebouwen toegepast. Enkele voorbeelden zijn muurschilderingen op schoolgebouwen van onder meer Jelle Otter en Henk Krijger en tegeltableaus van Jan van der Zee. Een ander instrument tegen de eentonigheid was de toepassing van verschillende beplantings- en bestratingsinrichtingen.

In november 1956 werd de woning aan de Rembrandt van Rijnstraat nr. 49 uitgeroepen tot 500 000e naoorlogse woning in Nederland. De portiekwoning werd in gebruik genomen met een lovende toespraak van minister Witte van

Afb. 5. De feestelijke ingebruikneming van de 500 000e landelijke woningwetwoning, november 1956.
Foto: E. Folkers, collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 6. De gedenkplaat van Rinus Meyer aan de Rembrandt van Rijnstraat, 2003.
Foto: Marieke van der Heide, collectie Dienst RO/EZ.

Volkshuisvesting en Wederopbouw, waarin hij bewondering had voor de gezamenlijke voorzieningen in het bouwblok en in de wijk⁷. Een gedenkplaat van de kunstenaar Rinus Meyer herinnert aan deze mijlpaal in de naoorlogse bouwproductie (afb. 5 en 6).

Montagesysteem Rottinghuis

Wegens een tekort aan geschoolde werkkrachten, financiële en materiële middelen werden tijdens de wederopbouwperiode mogelijkheden gezocht om efficiënter en goedkoper te kunnen bouwen. In Groningen werd door aannemersbedrijf Rottinghuis een montagesysteem ontwikkeld waarbij door de vervaardiging van prefab bouwelementen in korte tijd en op grote schaal onderdelen konden worden geleverd die op de bouwplaats door minder geschoolde bouwvakkers konden worden gemonteerd. De gestandaardiseerde betonplaten werden in de fabriek vervaardigd en op de bouwplaats aangestort (afb. 7). Eenmaal in elkaar gezet werd een bakstenen bekleding om het geheel gemetseld (afb. 8). Voor het ontwerp van de gevels werd de Groninger architect Frans Klein ingeschakeld. De samenwerking tussen Klein en Rottinghuis duurde enkele decennia en was zeer succesvol, ge-

Afb. 7. Systeem Rottinghuis klaar voor montage. Foto: P. Boonstra, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 8. Systeem Rottinghuis op de bouwplaats. Links zijn de prefab onderdelen zichtbaar en rechts worden deze voorzien van een baksteenbekleding. Foto: P. Boonstra, collectie Dienst RO/EZ.

7. Duursma e.a. 1994, 60.

zien de omvang van de bouwproductie die door hen werd gerealiseerd. Tussen 1947 en 1953 bouwden zij alleen al in de West-Indische buurt ruim 1100 woningen in opdracht van woningbouwvereniging Volkshuisvesting⁸. Het systeem Rottinghuis, in productie sinds 1949, was dermate efficiënt dat het landelijk werd gebruikt bij de realisatie van etagebouw. De Gemeente Groningen werd naar aanleiding van een gepubliceerd artikel over het montagesysteem Rottinghuis herhaaldelijk door andere gemeenten gevraagd nadere informatie aan te leveren⁹.

Triplexwoningen

Een andere vorm van standaardisatie uitte zich in de indeling van de woning. Vanaf 1949 werd het gebruik van de duplexwoning veelvuldig door het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting gepropageerd. Dit woningtype, waarbij een normale woning tijdelijk door middel van kleine aanpassingen in twee woningen kon worden gesplitst, vormde een alternatief voor de bouw van noodwoningen. Een bijkomend nadeel was echter dat de gebruikelijke noord-zuid (of west-oost) oriëntatie van de strokenbouw tot gevolg had dat de tijdelijke woning aan de noordzijde weinig zonlicht kreeg. Het Groninger aannemersbedrijf Rottinghuis ontwikkelde om die reden een lokale variant: de triplexwoning. Twee normale woningen werden opgesplitst in drie wooneenheden, waarbij elk huishouden in ieder geval aan één zijde direct zonlicht kreeg (afb. 9). De triplexwoning is een typisch Groninger ontwikkeling, die onder andere in de wijk Kostverloren en in de West-Indische Buurt is toegepast.

Afb. 9. Indeling van de triplexwoning naar ontwerp van architect F. Klein, 1953. Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

Hoogbouw

Een rendabele oplossing voor het woningtekort was etagebouw. De hoge woningdichtheid en goede mogelijkheden voor woningdifferentiatie die dit bebouwingstype met zich meebracht, bleek met name geschikt voor premiewoningen (gesubsidieerde koopwoningen). In de premiesector bestonden meer mogelijkheden om liften en andere gemeenschappelijke voorzieningen toe te passen¹⁰. Hoogbouw, bestaande uit zes of meer woonlagen, werd in de woningwetsector om die reden minder toegepast. De eerste hoogbouwprojecten van vijf bouwlagen

8. Duursma e.a. 1994, 56.

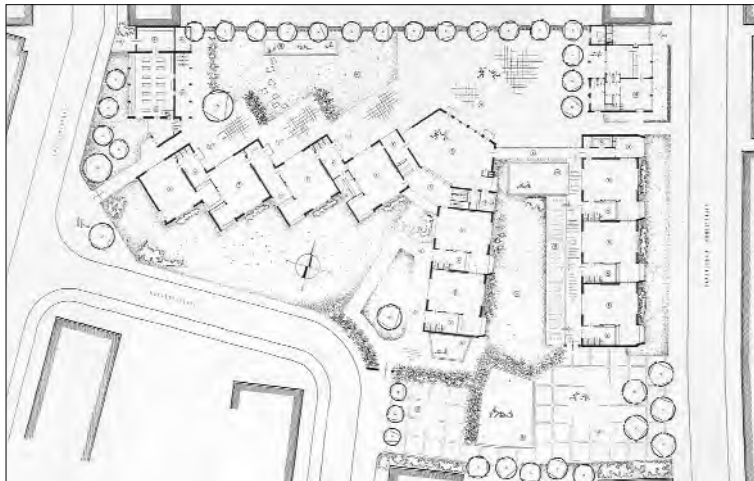
9. Rottinghuis e.a. 1951.

10. Siraa 1989, 116.

Afb. 10. De Westerflat aan de Friesestraatweg naar ontwerp van K.G. Olsmeyer, 1952-'54.
Foto: P. Boonstra, collectie Dienst RO/EZ.

met souterrain werden rond 1950 aan de rand van de stad gerealiseerd. Een voorbeeld is de West-Indischebuurt, een wijk waarvan het stedenbouwkundig plan al voor de oorlog tot stand kwam. Enkele jaren later werd begonnen met vrijstaande flats in de uitbreidingswijken. Een vroeg voorbeeld hiervan is de Westerflat, een galerijflat met daarin twee winkels en 48 middenstandswoningen die in 1952-'54 in de wijk Kostverloren naar ontwerp van de Groninger architect K.G. Olsmeyer werd gebouwd (afb. 10). De flat is de eerste vrijstaande flat in Groningen die zich stedenbouwkundig als autonoom object manifesteert en zich niet voegt naar de vooroorlogse blokstructuur. Het ontwerp van de flat maakt, gelet op de gedecoreerde bakstenen omhulling en houten kozijndetails, voor een deel nog gebruik van de traditionele vormtaal. De constructie bestaat echter uit modernere bouwmethoden als betonskeletbouw. Daarnaast vormt het een van de vroegste stappen op het gebied van gezamenlijke voorzieningen. Olsmeyer had de verworvenheden op het gebied van gezamenlijke wijkvoorzieningen en woninginrich-

Afb. 11. Plattegrond van Wilhelms prototype van een schoolgebouw, Huygenstraat 2. Uit: *Publieke Werken*, 1958, nr. 5.

ting bestudeerd. Dit resulteerde met name in de verbetering van de woningrichting, zoals de toepassing van gezamenlijke waskelders, beschutte woonbalkons, wascellen met douche en ergonomische aanpassingen in de keuken.

Het Groninger scholentype

Niet alleen op het gebied van de woningbouw veranderde er veel, ook werd vernieuwing gezocht in de scholen- en kerkenbouw. Een Groninger ontwikkeling op het gebied van de scholenbouw in de wederopbouwperiode was de totstandkoming van een nieuw schoolgebouwtype. Vanaf 1954 ontwikkelde J.H.M. Wilhelm, hoofdarchitect van de Dienst Stadsuitbreiding & Volkshuisvesting van de Gemeente Groningen, een nieuw schooltype dat internationale bekendheid zou krijgen. De grootte van de klaslokalen was aangepast aan de schaal van het kind en met een persoonlijke klasinrichting beoogde hij de verantwoordelijkheid van het kind voor het eigen domein te bevorderen. Een meerzijdige daglichttoetreding moest herschikking van het meubilair mogelijk maken zonder dat het kind hinder van de zon zou ondervinden. Aan elke klasseneenheid werd een ruimte met toiletgroep en garderobe gekoppeld. Deze tussenruimten konden niet alleen als geluidsbuïer tussen de klaslokalen fungeren, maar vormden een ideaal middel om aanvangsklassen en vervolklassen optimaal in de plattegrond te rangschikken. Het schoolplein werd zo gesitueerd dat het ook na schooltijd een functie voor de wijk kon hebben. Het door Wilhelm ontwikkelde prototype werd in Groningen aan de Huygenstraat in de Grunobuurt gebouwd. De hoofdopzet van de gezamenlijke kleuter- en lagere school, respectievelijk De Anjelier en De Jan Evert Scholtenschool, bestaat uit drie vleugels gekoppeld door een speellokaal en een galerij. Eén vleugel bevat drie lokalen voor de kleuters van vier tot zes jaar, een tweede vleugel heeft twee aanvangslokalen voor kinderen van zes tot acht jaar en een derde vleugel bevat vier vervolklassen voor kinderen van acht tot twaalf jaar (afb. 11 en 12).

Inventarisatie en waardering

Door het huidige stedelijke vernieuwingsproces vinden er in de Nederlandse steden grote veranderingen plaats. In Groningen resulteert dit in de herstructurering van de naoorlogse wijken en in verregaande vernieuwingsplannen voor de binnenstad. De naoorlogse architectuur en stedenbouw in deze gebieden komt daarmee onder druk te staan. Reden voor de Gemeente Groningen om stappen te ondernemen. Het belang van inventarisatie en waardering van dit architectonische erfgoed in de stad werd pijnlijk benadrukt toen een belangrijk voorbeeld van naoorlogse scholenbouw naar ontwerp van architect Coen Bekink werd afgebroken. Aan het gebouw was een wandvullend reliëfkunstwerk bevestigd van de kunstenaar Max Reneman. Het kunstwerk is gespaard gebleven en werd onlangs herplaatst bij de nieuwbouw van de Dienst Openbare Werken van de Gemeente Groningen aan de Gotenburgerweg.

Door middel van 'quick scans' werd in 1999 begonnen met het verkrijgen van inzicht in de karakteristieken en het gedachtegoed achter het ontwerp van de naoorlogse uitbreidingswijken. Deze ingewonnen informatie resulteerde in 2000 in veertien naoorlogse wijkbeschrijvingen, samengesteld door architectuurhistoricus Bregit Jansen. De verworven kennis moet bijdragen aan het behoud van de

Afb. 12. Het scholencomplex aan de Huygenstraat naar ontwerp van Wilhelm, 2003. Foto: Marieke van der Heide, collectie Dienst RO/EZ.

cultuurhistorische waarden in de wijk bij herstructureringsplannen. Daarnaast vond er in de binnenstad en in de uitbreidingswijken een inventarisatie plaats van waardevolle gebouwen. Aan de hand van vooraf opgestelde selectiecriteria werden de objecten beoordeeld op hun architectuurhistorische, cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarden, als ook op hun typologische zeldzaamheidswaarde en gaafheid. Uiteindelijk is een lijst van circa tachtig objecten en ensembles samengesteld. In 2001 zijn gemeentelijk architectuurhistoricus Rita Overbeek en ondergetekende begonnen met het nader onderzoeken en het beschrijven van deze objecten. Een definitieve selectie voor de status van gemeentelijk monument zal dit jaar worden vastgesteld.

Literatuur

- Duursma, J. en J. van Geest, *Sociale Woningbouw in de stad Groningen 1850-1994*. Amsterdam, 1994.
 Fortuyn, W.S.P., *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland*. Deventer, 1983.
 Gemeente Groningen, *Structuurplan en grenswijziging Groningen, Dienst Stedenbouw & Volkshuisvesting* (1961).
 Jansen, B., *De naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling van Groningen (1945-1970): een samenvatting*. Groningen, 2001.
 Rottinghuis, H. en E.J.A. Corsmit, 'Montagesysteem Rottinghuis' in: *Bouw 6* (1951), 594-599.
 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen; de rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*. Den Haag, 1989.
 Smid, G.B., 'Woningbouw in de gemeente Groningen van 1945 tot 1951' in: *Bouw 6* (1951), 450-460.
 Wagenaar, C., *Tussen grandezza en schavot; de ontwerpen van Granpré Molière voor de wederopbouw van Groningen*. Groningen, 1991.
 Wilhelm, J.H.M., 'Groningse scholen' in: *Publieke Werken* 26 (1958), nr. 5.